

Scientific concepts appear on the base of common language meanings and the system of common meanings is being enriching by scientific notions. Constant mutual exchange is taking place between terms and non – terms: common language lexical items become terms and on the contrary, terms may pass into common language lexical items.

Key words: polysemy, monosemy, specialization, language neutrality, figurativeness.

Ж.В. Красножан

СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА АМПЕЛОГРАФІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті на прикладах виноградарської лексики зроблена спроба проілюструвати семантичну структуру термінів української мови, визначити генетичну спорідненість їх із загальноживаними словами.

Ключові слова: семантичне поле, сема, семема, вино, пагін, стебло, ампелографія.

Організованість і впорядкованість лексичного складу мови досягається шляхом граматичного, словотвірного і стилістичного розщеплення його. Це дозволяє розглядати системні відношення в лексиці на рівні слова, з'ясовуючи семантичну структуру його на рівні словникового запасу, виявляючи стосунки між різними лексико-семантичними групами слів. В основі цього аналізу лежить установлення зв'язку між предметами і явищами об'єктивної дійсності.

Мета статті – на основі виявлення системи усіх диференційних рис і лексичних значень виноградарських професійних назв проілюструвати семантичну структуру термінів, розмежувавши поняття термін і професіоналізм.

«Народ – творець мови – у процесі всебічного пізнання явищ, процесів і предметів об'єктивної дійсності дає їм найменування. Від мовця, від гри його фантазії і уяви залежить, яку саме зовнішню ознаку він вкладає у внутрішню мотивацію назви» [1, 11].

Виноград – дуже давня рослина. Ягоди дикого винограду споживали ще в кам'яному віці. У IX – VI віках до нашої ери у рабовласницькій державі Урарту виноградарство було не тільки відоме, але й достатньо розвинуте. Ще з VII – II в. до н.е. виноград розводили на берегах Чорного моря, у пониззі Дніпра, Дністра та Бугу, на Кримському півострові стародавні греки-колоністи. Пізніше його почали розводити і східні слов'яни.

Виноградна лоза на грецькій мові «ампелос». Слово **ампелос** увійшло до складу нової назви – **ампелографія** – наука про сорти та види винограду.

Мікросистема виноградарської лексики складається в основному з ботанічних термінів і доповнюється спеціальними професійними назвами. Реально мотивуючі ознаки – позамовна основа номінації – у виноградарській лексиці виникли внаслідок спостережень людини за особливостями розвитку виноградного куща, його будовою, формою грон, кольором та смаком ягід тощо. Внаслідок таких спостережень і виділення найяскравіших ознак рослини та її плодів формується лексика українських виноградарів, для якої характерні назви з прозорою внутрішньою формою та експресивною забарвленістю: *холостяк* – неплодоносний пагін, *гненник* – молодий пагін виноградної лози, *Білан*, *Янтарний*, *Бризгун* – сорти винограду.

Аналіз ампелографічних назв з точки зору мотивуючої ознаки дозволяє виділити такі семантичні групи найменувань:

1. Назви, що відображають характерні ознаки ягід:

а) за кольором: *Жовтець*, *Білан*, *Плавай* (від румунського *plăvaie* – білявий);

б) за формою і розміром ягід: *Білий довгий*, *Дамські пальчики*;

в) за смаком і запахом ягід: *Берізка душиста*, *Мускат* (має специфічний мускусний запах),

Кокур білий (від турецького *kokulu* – «ароматний»);

г) за подібністю з іншими предметами: *Сливовий*, *Вишневий*.

2. Назви, що передають характерні особливості грон, листя: *Розтрепа*, *Битий простий*, *Широколистий*, *Листовий*.

2. Назви, що характеризують пагони: *Берізка – лоза довга, пряма, тягнеться вгору*, *Ркацители* (грузинське «чубук червоний»).

4. Назви, мотивовані агрономічними ознаками: *Золотий ранній*, *Одеський стійкий*, *Шасла зимушна*, *Мускат чорний ранній*.

5. Назви винограду за походженням його: *Малага* – від назви м. Малага в Андалузії (Іспанія); *Карабурну* – від імені миса Кара-бурун (Чорний мис) біля м. Смирни (Турція); *Делавар* – назва сорту з північної Америки (штат Делавар на березі Атлантичного океану); *Магарач* – високоврожайний сорт, створений інститутом «Магарач» (Ялта); *Мускат угорський*, *Мускат александрійський*, *Педро кримський*, *Піно цюрупинське*, *Закарпатський чорний*.

6. Назва на честь селекціонерів-виноградарів: *Коринка Мічуріна*, *Пухляківський*, *Матяш*, *Зейбель*.

7. Антропонімічні назви: *Іванна*, *Дінка біла*, *Ізабелла*.

8. Поетичні назви: *Королева виноградників*, *Королева винниці*, *Аврора*, *Дамська троянда*, *Красавка*, *Арктик*.

В основу номінації шкідників винограду покладені: а) зовнішній вигляд шкідників; б) їх основна дія на рослину; в) частина рослини, яку жує шкідник.

Філоксера (*Phylloxera vastatrix*) – літературна назва одного з найнебезпечніших шкідників винограду. В українській мові вона має такі говіркові дублети: *зеленуха*, *виноградна воша*, *блоха*, *блошак*, бо це дрібна комаха жовтувато-зеленого кольору, овальної форми.

Виноградна листовійка, *листокрутка* – шкідник, гусениці якого з'їдають молоде листя.

Термін, за визначенням Реформатського А.А., може бути всебічно схарактеризованим тільки в «термінологічному полі», тобто в певній термінологічній групі, яка забезпечує йому моносемічність, звичайно, незалежно від контексту [2, 46].

Виробничо-професійна лексика – поняття широке. Воно об'єднує загальновідомі наукові терміни, професіоналізми, номенклатурні назви.

Розмежування понять термін і професіоналізм (професійна назва) можливе при зіставленні їх основних властивостей. Дослідження професійної лексики виноградарів методом об'єднання окремих мовних одиниць у тематичні групи з подальшим виявленням і зіставленням їх значень дає можливість виявити деякі диференційні риси наукового терміна і професійної назви.

Науковий термін розвивається шляхом свідомого добору слів чи словосполучень для позначення нових понять, тобто переважно штучним шляхом і навіть контролюється суспільством. Професійна назва виникає кожного разу самостійно, без зв'язку з іншими, а термін утворюється в більшості за готовою моделлю родової чи видової ознаки (циліндричне гроно, конічне гроно, циліндрично-конічне гроно; головні корені, бокові корені, поверхневі корені).

Професіоналізми позбавлені такої властивості. Вони виникають за принципом якнайточнішої передачі засобами мови тих ознак, які вперше вдаються мовцеві в очі. Тому розмовно-професійна лексика відзначається прозорістю мотивації назв, навіть їх образністю та емоційністю.

Терміну не властива емоційна забарвленість. Отже, відсутність – наявність експресії, модальність – теж диференційні риси терміна і професіоналізма.

Ботанічний термін *пагін*, співвідносний з поняттям «однорічна частина стебла рослини», входить до семантичного поля «те, що є розгалуженням верхньої опори куща». Опорною семою (тобто загальне лексичне значення групи слів) цього поля є «частина верхньої опори», яка реалізується загально – ботанічним терміном *стебло* (*coulis*) – «один із основних вегетативних органів, на якому містяться листки і квітки». У виноградарській професійній лексиці цей термін дублюється назвами: *лоза*, *лозина*, *винограддя*.

Навколо наукового терміна *стебло*, що називає узагальнене поняття вегетативного органу рослини, групуються виноградарські професійні назви, кожна з яких, крім спільного значення «частина верхньої опори», має індивідуальні семантичні риси, ґрунтуються на відношеннях функції та особливостей реалій за віком та можливістю плодоносити.

Таким чином, можна уявити таку структуру семантичного поля «те, що є розгалуженням верхньої опори куща»:

Лексема	Семема – мовна одиниця плану змісту, що становить сукупність компонентів її значення	Сема – мінімальна одиниця змісту (елементарне лексичне значення)
Стебло	Вегетативний орган рослини, на якому містять листки й квіти	Основне розгалуження верхньої опори
Пагін	Однорічна частина стебла з листками	Частина основного розгалуження верхньої опори
Рукав (син. плече)	Старе стебло винограду	Те, що є багаторічною частиною розгалуження

Ріжок	Дворічне відгалуження рукава	Те, що є дворічною частиною розгалуження
Пасинок	Бічний пагін, що розвивається з позушної бруньки	Те, що є основною частиною розгалуження
Плодова стрілка	Те, що є плодоносною частиною	Плодоносна частина розгалуження
Сучок заміщення (син. підстава)	Однорічний пагін, що в наступному році буде плодоносити	Та частина, що буде плодоносити
Жируючий пагін	Неплодоносний пагін	Та частина розгалуження, що не дає плодів

Це семантичне поле розширюється групою периферійних семем: *молодий пагін, пагін, що швидко росте, однорічний пагін*, - які реалізуються у назвах вузькопрофесійної та розмовної виноградарської лексики: *молодник, гненник, однолітка*. Вони характерні для усного професійного мовлення.

Отже, професіоналізму характерна досить детальна розрізненість ознак окремих реалій. Термін точно співвідноситься з науковим поняттям, позначаючи його глобальні властивості. Ступінь абстрагування у терміна вищий порівняно з професіоналізмом.

Професійна назва близько стоїть до номенклатурного знака. Номен зберігає зв'язок з конкретним поняттям чи предметом, дає їм назву, але не встановлює зв'язку між ними, виконує лише номінативну функцію, маючи порівняно з терміном вужче значення: *Малага, Сенсо, Фетясна* – назви сортів винограду; *мільдю, філоксера, оїдіум, хлороз, жовтуха* – назви хвороб і шкідників винограду.

Таким чином, терміни – це слова або словосполучення, які точно позначають наукові поняття, виконують дефінітивну функцію; професіоналізми – це відомі певній суспільній групі людей спеціальні терміни-назви, які детально позначаючи кожний предмет або процес певної галузі науки чи виробництва, утворюють лексичну підсистему, для якої характерні специфічні закономірності.

Семантична структура слова не є чимсь сталим, а постійно змінюється, розвивається, удосконалюється. Одні лексеми звужують своє значення, інші – розширюють семантичну структуру [6, 40].

У результаті основне значення слова може стати вторинним, а вторинне, периферійне – основним.

Людська мова складне і багатогранне явище. Лексика створювалася протягом тривалого історичного часу. В її складі виділяються словесні елементи різних історичних епох і різних мовних джерел. Наприклад, закарпатські говірки зберігають давні лексеми *вино* із значенням «виноград», *винниця* – із значенням «виноградник».

При формуванні словникової системи української мови спостерігається семантична трансформація деяких лексем, що функціонували в попередні епохи. Так, у процесі номінації культури *vitis vinifera* первинна загальнослов'янська назва її *вино* (пор.: рос. вино, блр.: віно, польськ. wino, чеськ. vno, словацьк.. vno, болг. вино), запозичене із лат. vinum, у давньоруській мові означало: 1) рослина винограду: *Изби градомъ вина ихъ и >годици~ ихъ*. [5, 259]; 2) напій із соку цієї рослини: *Приде Влегъ къ Ки~ву нес# золото и паволокы, и овощи и вина* [5, 259].

Стара назва рослини *vitis* – вино – фіксується і в пам'ятках староукраїнської мови XV – XVII ст.: Роботникове обрѣзавши вина, розки сухіи вонъ повикидали [3, 175]. Але вони вказують і на паралельне використання лексем *вино* з семантикою «напій із виноградного соку»: «Вино з водою мѣшають» [3, 175]. Як семантичні діалектизми лексема *вино* входить до реєстру словника Б.Грінченка, який відмічає поряд з основним значенням цієї лексеми – «алкогольний напій із виноградного соку» - діалектний семантичний варіант: «Вино - виноград» (Зелене вино високо звило ще й похилило).

Назва рослини виноград *вино* не фіксується в сучасних українських лексикографічних працях як літературна. Але в закарпатських говірках ця лексема використовується і зі значенням «виноград» (Кить літом буде ясно, *вино* буде рясно) і у значенні «напій» (Од вина болить голова, а од пива голова крива). Залишки давньої семантики слова *вино* фіксують і фольклорні записи: «В неділю рано зелене *вино* ся вило, *Вино* ся вило, голубо цвіло, Голубо цвіло, сильно зродило» (Щедрівка).

Зазнавши семантичної трансформації протягом історичного розвитку української мови, слово *вино* в сучасній українській літературній мові має лише одне значення - «напій з виноградного чи деяких інших ягідних чи плодкових соків, які перебродили, одержавши певну алкогольну міцність» [4, 441].

У пам'ятках староукраїнської мови XVII ст. зустрічається утворення від основи вин- - *винниця*, яке фіксується із такими значеннями: 1) виноградний кущ: *Лабруска въ добрую обернула ся винницю и овоць з себе дала ...*; 2) виноградні рослини: Чловѣкъ нѣкоторый былъ господарем, который насадилъ *винницю* (XVII ст.); 3) приміщення, в якому виготовляють горілку [3, 175].

Досить розповсюдженою розмовною назвою культури *vitis* – винограду є *виноградна лоза*. *Лоза* – слово праслов'янського походження (лоза *vitis*, виноградна лоза: (азь ~смь лоза, а вы рожди~ ꙗгтелос) [5, 44].

Лозини~ – виноградний пагін, чубук. У староукраїнській мові, як свідчать молдавські грамоти XV ст., лексема *лоза* використовувалась із значенням «виноградна лоза» і «виноградник».

У сучасній українській виноградарській лексиці слово *лоза* репрезентується такими значеннями:

1. виноградна рослина: *vitis*;
2. рукава, пагони винограду: «Живе лоза так, як сім'я, який хазяїн, така й лоза».

Семантична структура лексеми *виноград* пов'язується з такими семами:

- 1) продукт виробництва (репрезентоване словом *вино*);
- 2) місце вирощування рослин *vitis* (виноград – первинне значення «сад, город, витки рослини»);
- 3) частина рослини (лоза);
- 4) рослина *vitis vinifera*;
- 5) плоди рослини *vitis*.

Отже, словниковий склад української мови весь час змінюється, постійно розвивається, удосконалюється і збагачується. Однак поліпшення й удосконалення словника пов'язане не тільки з поповненням його різними словами. Старе слово може набути нового значення, завузити чи розширити свій семантичний об'єм, змінивши семантичну структуру мови. Можливість виникнення мовних значень слова пояснюється самою природою відображення об'єктивної дійсності в ньому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховський Л.А. Нариси з загального мовознавства. – К.: Рад.шк.. – 1959. – 247с.
2. Реформатский А.А. Введение в языковедение. – М.: Просвещение. – 1967. – 470с.
3. Словник староукраїнської мови XIV – XV ст. – К.: Наукова думка. – 1977. – Т.І. – с.630.
4. Словник української мови. – К.: Наукова думка. – 1997. – т.І. – 799с.
5. Срезневский И.И. Словарь древнерусского языка. – М.: Книга. – 1989. – т.І. – 806с.
6. Струганець Л. Типологія змін семантичної структури слова // Вісник Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – 2002. - №4 (48). – с.40-48.

The article is devoted to the attempt of illustrating the semantic structure of the Ukrainian terms, their identifying of the genetics combination with the words of common usage.

Key words: semantic field, seme, sememe, wine, set, stalk, ampelography.

І.М. Кучман

МЕТАФОРИЗАЦІЯ ЯК УМОВА КАУЗАТИВНОГО УСКЛАДНЕННЯ СЕМАНТИКИ ДІЄСЛІВ РУХУ ТА ПЕРЕМІЩЕННЯ

Стаття присвячена з'ясуванню процесів метафоризації дієслів руху та переміщення, що ґрунтується на ускладненні їхньої семантики каузативним компонентом. Дієслова погруповані семантично за відтінками каузативного значення. Конструкції із каузативними дієсловами поділено за типом каузативної ситуації.

Ключові слова: каузативні дієслова, дієслова руху та переміщення, метафора, каузативна конструкція, каузативна ситуація.

Метафора як мовний механізм тісно пов'язана із мінімальною значеннєвою одиницею лексики – словом. Значення слова складається історично і закріплюється у свідомості людини за певним поняттям, що позначає предмет або явище. Поняттєва система є тим каркасом, на якому людина будує своє уявлення про навколишній світ. У значенні слова знаходить вияв його узагальнювальна природа, тобто співвідносність слова із цілим класом предметів або явищ. В основі метафори лежить логічний механізм порівняння, “що виявляється у використанні знаків однієї концептуальної сфери на позначення іншої, схожої з нею у якомусь відношенні” [7, 326].